

Ο Φιλέλληνας Carl Jakob Iken (1789-1841) και ο ρόλος του στις Νεοελληνικές Σπουδές

Λίλια Διαμαντοπούλου

Στις 28. Αυγούστου 1828 ο Carl Jakob Ludwig Iken γράφει σε ένα γράμμα του προς τον Johann Wolfgang von Goethe:

«Έχει σημασία με ποιον τρόπο έρχεται κανείς σε επαφή με τις επιστήμες (έτσι γράφετε κι εσείς εύλογα στη *Θεωρία των Χρωμάτων* [*Zur Farbenlehre*, 1810]): εγώ δεν έφτασα στο ελληνικό ζήτημα μέσω της πολιτικής και της επανάστασης, αλλά μέσω της αρχαίας λογοτεχνίας, γλώσσας, τέχνης και ποίησης. Διότι ήδη από το 1816 άρχισα να ασχολούμαι με αυτό το αντικείμενο, δηλαδή πολύ πριν από τον ελληνικό απελευθερωτικό Αγώνα. Το 1817 η διδακτορική μου διατριβή είχε θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία. Την εποχή εκείνη είχα ήδη αρχίσει τη συλλογή δημοτικών τραγουδιών, από τα οποία αρκετά δημοσιεύτηκαν στο περιοδικό *Wünschelruthe*, δηλαδή πολύ νωρίτερα από τον Fauriel [*Chants populaires de la Grèce moderne*, 1824-1825] και από το έργο του Ιάκωβου Ρίζου [Νερούλου, *Cours de la littérature grecque moderne*, 1827]. Ορισμένα δημοσιεύτηκαν και στο περιοδικό *Zeitschwingen*».¹

Ο Iken θέλει να ξεκαθαρίσει στον Goethe πως δεν είναι ούτε τυχάρπαστος, ούτε επίγονος του Fauriel, αλλά πως ανήκει στους πραγματικούς φιλέλληνες από την πρώτη στιγμή. Πράγματι, ο Iken μεταφράζει ελληνικά τραγούδια την ίδια εποχή και στο ίδιο περιοδικό όπου ο Werner von Haxthausen παρουσίαζε δείγματα από την περίφημη συλλογή του δημοτικών τραγουδιών.² Αυτή η πρόιμη, προεπαναστατική φάση έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την έρευνα του ευρωπαϊκού Φιλελληνισμού, καθώς δεν έχει κίνητρο τα πολιτικά γεγονότα που θα οδηγήσουν στο τεράστιο κύμα εκδόσεων μετά τα γεγονότα του 1821 (Βλ. Δρούλια 1974).

Από την έρευνά μου για τον Carl Jakob Iken και το ρόλο του στις Νεοελληνικές Σπουδές, θα ήθελα να συγκεντρώσω εδώ κάποιες σκέψεις σχετικά με την συλλεκτική του δραστηριότητα και την αναζήτηση νέων στοιχείων για την νεοελληνική λογοτεχνία, και να τα συνδέσω με γενικότερα ερωτήματα για τα σύγχρονά του δίκτυα και τις δίοδους μεταφοράς επιστημονικών γνώσεων.

Ο Carl Jakob Iken ανήκει σε μια οικογένεια ευυπόληπτων εμπόρων και λογίων, με γενεαλογικό δέντρο που φτάνει ως τον 16^ο αιώνα.³ Τα μέλη της οικογένειάς του ήταν νομικοί, γιατροί και θεολόγοι. Ο Carl Iken, γιός του δικηγόρου Jakob Iken, γεννήθηκε στη

¹ Μετάφραση των παραθεμάτων δική μου. «Es kommt alles darauf an, wie man in eine Wissenschaft hereinkommt (so sagen Sie auch mit Recht in der Farbenlehre); ich kam nicht durch die Politik und Revolution in die neugriechische Angelegenheit, sondern durch die alte Literatur, Sprache, Kunst und Poesie. Denn schon 1816 fing ich an, mich damit zu beschäftigen, also lange vor dem griechischen Freiheitskrieg. 1817 handelte meine Doktordissertation über die neugriechische Literatur, und schon damals sammelte ich Volkslieder, wovon 1818 in der Zeitschrift „Wünschelruthe“ Einiges erschien, also lange vor Fauriel und Jakob Rhiso's Werk. Einiges auch in den „Zeitschwingen“.» (Schulz 1971, 194).

² Βλ. στη βιβλιογραφία Iken (1818β). Βλ. στο ίδιο περιοδικό Haxthausen (1818) και Schrödter (1818). Η *Wünschelruthe* ήταν βραχύβιο περιοδικό. Εκδιδόταν από τον Ιανουάριο έως τον Ιούνιο του 1818 με δύο φύλλα την εβδομάδα στον εκδοτικό οίκο Vanderhoeck & Ruprecht στο Göttingen, από το φοιτητικό ποιητικό κύκλο „Poetische Schusterinnung an der Leine“ με επίσημους εκδότες τον Heinrich Straube (1794- 1847) και τον Johann Peter von Hornthal (1794-1864) και ανεπίσημο εκδότη τον Haxthausen. Το περιοδικό έδινε ειδικό βάρος στα δημοτικά τραγούδια και τους μύθους. Βλ. Denecke, (2002, 974 και 1026-1027) και Grauher/Aarens (1929). Η συλλογή Haxthausen εκδόθηκε το 1935 από τους Karl Schulte Kemminghausen και Gustav Soyter (βλ. Schulte-Kemminghausen/Soyter 1935). Για τις εκδόσεις του Iken στο περιοδικό *Zeitschwingen* βλ. στη βιβλιογραφία Iken (1818β και 1819).

³ Βλ. τη γενεαλογία της οικογένειας Iken, την οποία συντάσσει ο ίδιος για την εγκυκλοπαίδεια *Allgemeine Encyklopädie der Wissenschaften und Künste* (Iken 1839, 101-106).

Βρέμη τη χρονιά της γαλλικής επανάστασης⁴. Ο Iken είχε καλλιτεχνική φλέβα. Φοίτησε στην ιδιωτική σχολή του μουσικού Christian Wilhelm Müller και στο Παιδαγωγείο της Βρέμης.⁵ Κατά τις συνήθειες της εποχής του, είχε μια πολύπλευρη καλλιτεχνική και επιστημονική παιδεία. Έπαιζε φλογέρα και βιολί, και στο πιάνο ήταν τόσο καλός, ώστε στα δώδεκα χρόνια του να μην χρειάζεται πια δάσκαλο (Schulz 1968, 404). Ήταν επίσης εκείνος που έκανε γνωστό τον Μπετόβεν στη Βρέμη. Στο Παιδαγωγείο παρακολούθησε μαθήματα σχεδίου και ελαιογραφίας, στιχουργίας, μαθηματικών, πειραματικής φυσικής, ιατρικής, χημείας, λατινικών και αρχαίων ελληνικών.⁶ Το 1808 άρχισε να σπουδάζει ιατρική, ακολουθώντας την επιθυμία του πατέρα του, όμως ήδη ένα χρόνο αργότερα, άλλαξε αντικείμενο, καθώς έγραφε ο ίδιος:

«[...] μόνο και μόνο από πραγματική απέχθεια για την ανατομία, τη χειρουργική και τις εξωτερικές αρρώστιες δέκοψα [τις σπουδές ιατρικής] και πέρασα στις σπουδές φιλολογίας και φιλοσοφίας [...]».⁷ Σπούδασε στο Göttingen και στο Βερολίνο έως το 1812, έκανε ενδιάμεσα ένα μεγάλο ταξίδι στη Δρέσδη και στη Βοημία, μεταξύ άλλων με το φίλο και συμφοιτητή του Arthur Schopenhauer (ο οποίος επίσης είχε διακόψει τις σπουδές ιατρικής ταυτόχρονα με τον Iken και συνέχισε με σπουδές φιλοσοφίας) και επέστρεψε έπειτα στη Βρέμη.⁸ Είχε διάσημους καθηγητές, όπως οι Johann Gottlieb Fichte (1762-1814), Friedrich August Wolf (1759-1824), August Boeckh (1785-1867), Barthold Georg Niebuhr (1776-1831), Georg Ludolf Dissen (1784-1837), Ernst Karl Friedrich Wunderlich (1783-1816), Friedrich Schleiermacher (1768-1834) και άλλοι, αναφορές στους οποίους βρίσκονται στο έργο του Iken, κυρίως ως προς την επιστημονική του μέθοδο.⁹

Από το 1813 έως το 1815 εργάστηκε σαν εκπαιδευτικός σε διάφορα σχολεία της Βρέμης, μετέφρασε ένα βιβλίο με πέρσικα παραμύθια (Iken 1822β), ένα έργο για τις ατμομηχανές (Buchanan 1817), ένα ρομαντικό δράμα (*Bertram oder die Burg St. Aldobrand*, Maturin 1818 και 1830), ένα κινέζικο θεατρικό και ένα ιπποτικό μυθιστόρημα για το Βασιλιά Αρθούρο από τα αγγλικά, καταλήγοντας τελικά σε διδακτορικές σπουδές κοντά στον ξακουστό ιστορικό Heinrich Luden (1778-1847) στην Ιένα.¹⁰ Το 1817 αποκτά το διδακτορικό του δίπλωμα με μια διατριβή γραμμένη στα λατινικά, με τον τίτλο: *De statu Graeciae hodierno deque Neohellenum seu Romaicorum historia tam politica quam literaria* [*Περί της κατάστασης της σύγχρονης Ελλάδας και της Ιστορίας των Νεοελλήνων ή Ρωμιών από άποψη πολιτική και λογοτεχνική*] (Iken 1817). Αξίζει να σταθούμε για λίγο εδώ.

⁴ Γεννήθηκε στις 7. Σεπτ. 1789 στη Βρέμη και πέθανε στις 23. Απρ. 1841 στη Φλωρεντία. Ήταν μέλος διάφορων λόγιων συλλόγων. Βλ. Bursian (1881, 14) και *Intelligenzblatt der Allgemeinen Literaturzeitung*, Februar 1831, 91-92.

⁵ Βλ. το βιογραφικό στα λατινικά που επισυνάπτει ο ίδιος ο Iken στο φάκελο σπουδών του στο πανεπιστήμιο της Ιένας («Curriculum vitae. Caroli Jacobi Ludovici Iken», Promotionsakte, Bestand M, Nr. 240, φ. 30r.-33v., Universitätsarchiv Jena).

⁶ Βλ. Schulz ό.π. και το λατινικό βιογραφικό του Iken ό. π.

⁷ «[...] allein aus natürlichem Widerwillen gegen die Anatomie und Chirurgie und die äußeren Krankheiten unterließ ich dasselbe [Studium der Medizin] und ging zum Studium der Philologie und Philosophie über [...]» (Promotionsakte, Bestand M, Nr. 240, φ. 26v., Universitätsarchiv Jena).

⁸ Βλ. για τη σχέση του Iken με τον Schopenhauer τα στοιχεία που αναφέρονται στην αλληλογραφία του δεύτερου (Schopenhauer 1942, 107).

⁹ Βλ. Promotionsakte, Bestand M, Nr. 240, φ. 26v. και κυρίως φ. 30r.-33v., Universitätsarchiv Jena.

¹⁰ Βλ. Promotionsakte, Bestand M, Nr. 240, φ. 33r.-33v., Universitätsarchiv Jena. Ο Heinrich Luden ασχολήθηκε με την γερμανική εθνική ιστορία και ειδικά με τις θεματικές της ενότητας και της ελευθερίας των εθνών. Είναι συγγραφέας της δωδεκάτομης *Ιστορίας του Γερμανικού Έθνους* (Luden, 1825-1837) καθώς και της τρίτομης *Ιστορίας των Γερμανών* (Luden, 1842-1843). Πρβλ. Marks (1987).

Ο Iken είχε συγκεντρώσει για το διδακτορικό του πλήθος πηγές για τη νεοελληνική λογοτεχνία από κείμενα που του ήταν προσιτά. Οραματιζόταν μια διεξοδική βιβλιογραφία όλων των έντυπων νεοελληνικών έργων, με απώτερο σκοπό μια ανθολογία με μεταφράσεις στα γερμανικά. Το αρχικό του σχέδιο ήταν να μαζέψει αγγλικά και γαλλικά περιηγητικά κείμενα για την Ελλάδα και να τα κάνει γνωστά στον γερμανόφωνο αναγνώστη.¹¹ Από την έρευνά του προέκυψε ένας «Πίνακας των Ταξιδιωτών στην Ελλάδα», τον οποίο εκδίδει το 1818 (Iken 1818α). Σύντομα όμως δεν αρκείται πλέον στις δευτερεύουσες πηγές, αλλά αναζητεί τα πρωτότυπα. Από την αρχή παραπονέται για τις δυσκολίες να προμηθευτεί σχετικά βιβλία και επιδιώκει άμεση επαφή με «αυθεντικούς Έλληνες» (Iken 1825, τόμ. 1, VII). Ο Κοραΐς θα του στείλει δύο βιβλία δικά του, ο Φαρμακίδης θα του στείλει τον *Λόγιο Ερμή*, τις εκδόσεις του Χριστόπουλου και του Σακελλάριου, και θα του γράψει πως όλα τα νεοελληνικά βιβλία που τυπώνονται στη Βιέννη προωθούνται στην Ελλάδα, έτσι ώστε δεν μένουν αντίτυπα για την ευρωπαϊκή αγορά.¹² Την επιστολή αυτή του Φαρμακίδη θα τη δημοσιεύσει ο Iken ως ντοκουμέντο σε άρθρο του για τους Νεοέλληνες το 1818 στο περιοδικό *Zeitschwingen*.¹³ Την ίδια χρονιά διατυπώνει τον προβληματισμό του σε επιστολή που συνοδεύει το διδακτορικό του και απευθύνεται στην κοσμητεία του πανεπιστημίου της Ιένας:

«Καθώς ο συγγραφέας σκοπεύει να εκδώσει προσεχώς τη μελέτη του για τους Νεοέλληνες και προτίθεται να την αυξήσει σημαντικά (τα χρονικά περιθώρια ήταν ως τώρα πολύ περιορισμένα για να το κάνει, και τα περισσότερα απλώς υποδηλώνονται στην παρούσα εργασία), αιτείται όπως, μετά την εξέτασή της και την αναγόρευσή του σε διδάκτορα, εφόσον το επιτρέπουν τα έθιμα και οι νόμοι, και οι περιστάσεις είναι ευνοϊκές, να σταλεί η λατινική αυτή διατριβή στον συγγραφέα, στην αναγραφόμενη διεύθυνση και για ορισμένο χρονικό διάστημα, δεδομένου ότι δεν διαθέτει ένα ακριβές και ευανάγνωστο αντίγραφο, παρά μόνο ένα δύσσχιστο. Το αντίτυπο της διατριβής θα επιστραφεί αμέσως μόλις παρέλθει αυτό το καθορισμένο διάστημα και θα χρησιμοποιηθεί για την έκδοση.

Παρατηρεί ακόμη, ότι στην παρούσα μελέτη δεν είχε στη διάθεσή του τα σημαντικότερα και απαραίτητα βιβλία, π.χ. την *TurcoGraecia* [*Turcograeciae libri octo*, 1584] του Martinus Crusius και την *GermanoGraecia* [*Germanograeciae libri sex*, 1585], που περιλαμβάνουν ιδιαίτερα πολλά νεοελληνικά ποιήματα, τον Stuart [*Stuart/Revett: The Antiquities of Athens and Other Monuments of Greece*, London, 1762] και τον Leroi [*Le Roy: Les Ruines Des Plus Beaux Monuments De La Grèce*, 1758], τον Leake [*Researches in Greece*, London 1814] κι άλλα πολλά.

Είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει μόνο την τοπική βιβλιοθήκη του μουσείου και της πόλης [*Museums und Nordt Bibliothek*]. Εν τω μεταξύ παρήγγειλε όμως αρκετά νεοελληνικά βιβλία, κυρίως ποιητικά, από την Τεργιέστη, το Λιβόρνο, τη Λειψία, τη Βιέννη και αλλού, τα οποία θα χρησιμοποιήσει κατά το δυνατό μόλις τα παραλάβει. Επίσης το καλοκαίρι εγγράφηκε μέλος του Θεσσαλικού Λυκείου ή της Εταιρίας των νεοελλήνων Φιλόμουσων ή

¹¹ Βλ. την εισαγωγή του Iken στη *Λευκοθέα* (Iken 1825, τόμ. 1, III-XIII) και τις αναφορές που κάνει για το σχέδιο μιας μεγάλης νεοελληνικής ανθολογίας που θα είχε τον τίτλο *Polydora* σε γράμμα του προς τον Goethe (Schulz 1971: 181-190).

¹² Το «petit paquet» με βιβλία που του στέλνει ο Κοραΐς από το Παρίσι περιείχε το Υπόμνημα (*Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce*) και τα Προλεγόμενα στα Πολιτικά του Αριστοτέλη, τα οποία ο Iken αμέσως σπεύδει να μεταφράσει και να εκδώσει στα γερμανικά (Iken 1822 και Iken 1823). Βλ. Κοραΐς (1982, 198, αρ. 842). Η επιστολή τυπώνεται και στο επίμετρο του *Hellenion* (Iken 1822, 212-213). Παραπέμπω εδώ στην προσπάθεια σκιαγράφησης του κοραϊκού κύκλου και τη σχέση του με τον Iken σε προηγούμενη μελέτη (Διαμαντοπούλου/Κατσιγιάννης 2015).

¹³ Iken, Ludwig: «Die Neugriechen», *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter*, Nr. 82, 21. Oktober 1818, σ. 325-326 [με επιστολή του Θεόκλιτου Φαρμακίδη].

Φιλελλήνων μέσω του Αρχιμανδρίτη κυρίου Ανθίμου Γαζή στη Βιέννη. Μακάρι να βρει σύντομα το άξιο αυτό έθνος μια καλύτερη τύχη»¹⁴.

Τα κενά στη βιβλιογραφία του Iken είναι εντυπωσιακά και αφήνουν αμφιβολίες για την επιστημονική ποιότητα της διατριβής. Βασικές πηγές του είναι τα περιηγητικά κείμενα άγγλων, ως επί το πλείστον, ταξιδιωτών, αναφορές στον τύπο και κυρίως φυλλάδια που αναφέρονται στα ευρήματα του Έλγιν.¹⁵ Το ίδιο το διδακτορικό, που αποτελείται από 89 σελίδες σε 8^ο σχήμα θεωρείται πως έχει χαθεί σήμερα. Δεν περιλαμβάνεται στο φάκελο σπουδών, καθώς ο Iken προφανώς δεν το επέστρεψε, όπως είχε υποσχεθεί, στο πανεπιστήμιο της Ιένας.

Προς το τέλος της ζωής του, ο Iken δημιούργησε με την περιουσία του ένα ίδρυμα, στην πόλη όπου έζησε ο Λούθηρος, το Mansfeld. Στο προτεσταντικό σχολείο της κωμόπολης από το οποίο πέρασε και ο Iken ως δάσκαλος, και όπου είχε παρατηρήσει μεγάλες ελλείψεις, παραχώρησε τόσο τα χειρόγραφα του όσο και την προσωπική του βιβλιοθήκη.¹⁶ Η πόλη αυτή μνημονεύει τον Iken σε ένα σοκάκι, την Ikenstraße, η μνήμη όμως του Φιλέλληνα έχει χαθεί. Αυτό προέκυψε από την κατάσταση που επικρατούσε μετά τον δεύτερο παγκόσμιο πόλεμο στις επικράτειες της ρώσικης ζώνης και τη διάλυση όλων των ιδρυμάτων το 1945, με επακόλουθο να καταστραφεί και να διασκορπιστεί και η δωρεά του Iken στο μεγαλύτερο μέρος της. Στο αρχείο της πόλης και της ευαγγελικής εκκλησίας σώζονται ωστόσο κάποια έγγραφα και βιβλία του Iken. Ανάμεσά τους μια απογραφή της δωρεάς του Iken, στην οποία αναφέρεται και το διδακτορικό του, αλλά και ένας κατάλογος της βιβλιοθήκης του.¹⁷ Δεν φαίνεται να προχώρησε σε έκδοση του διδακτορικού, και στον κατάλογο αναφέρεται ως

¹⁴ «Da der Verfasser auch die Abhandlung über die Neugriechen nächstens herauszugeben denkt und sie noch bedeutend zu vermehren willens ist (wozu bisher seine Zeit zu sehr beschränkt war, weshalb das meiste auch nur angedeutet werden konnte), so ersucht er gehorsamst nach der Prüfung derselben und nach geschehener Promotion, diese lat. Dissert., wenn es anders als Herkommen und die Gesetze es erlauben und es mit den Umständen vereinbar ist, dem Verfasser unter seiner Adresse gütigst auf eine Zeit lang zurücksenden zu wollen, da er keine völlig genaue und leserliche, daher sehr unbequeme Abschrift zurückbehält – nach welcher Zeit Ablauf und zum Behuf des Druckes geschehener Benutzung sie absofort wieder zurückzusenden wäre. Er bemerkt noch hierbei, daß ihm leider bei gegenwärtiger Aufarbeitung die wichtigsten und nöthigsten Bücher nicht zu Gebot standen, wie z.B. Martin Crusius' Turco-Graecia, dessen Germano-Graecia, die vorzüglich viele neugriechische Gedichte enthalten, den Stuarts, Leroi's, Major Leake's u. m. n. neuere Werke. Er konnte nur die hiesige dürftige Museums- und Nordtbibliothek dazu benutzen. Indessen hat er sich mehrere neugriechische Bücher, besonders Originalgedichte, aus Triest, Livorno, Leipzig, Wien u.s.w. anschreiben lassen, die, wenn sie eintreffen, möglichst benutzt werden sollen. Auch ließ er sich diesen Sommer als Mitglied des Thessalischen Lyceums oder der Gesellschaft der neugr. Musenfrenunde oder Philhellenen bei den Herrn Archimandriten Anthimos Gazi in Wien aufnehmen. Hoffentlich wird dieser würdigen Nation bald ein besseres Loos zu Theil.» (Promotionsakte, Bestand M, Nr. 240, φ. 27v., Universitätsarchiv Jena).

¹⁵ «Wie durch eine Ahnung kam der Verfasser schon ihm Jahre 1815 ganz ohne äußeren Anstoß auf den Gedanken, zu einer Kunde von der Literatur der heutigen Griechen Bemerkungen zu sammeln. Von den zahlreichen Beschreibungen der Reisen, welche die Engländer in neuerer Zeit nach Griechenland machten und die als Quellen zu diesem Versuch dienen können, hatte er einige gelesen, er hatte aus Flugschriften den Kunsterwerb des Lord Elgin kennen gelernt, und schon mit den Alten wie mit der Kunstgeschichte innig vertraut, fühlte er sich frühzeitig in Griechenland einheimisch. So entstand anfangs eine lateinische Abhandlung *) [Dissertatio de statu Graeciae hodierno etc., Mpt.], die jedoch nur die ersten Umrisse enthalten sollte und daher noch sehr mangelhaft war. Die öffentlichen Wanderungen der Kunstschatze um jene Zeit und das auffallende Zunehmen kunstbegieriger Reisen nach Griechenland durch Individuen aus allen Nationen unterhielten das Interesse, und die Schilderungen derselben, verbunden mit den Reisen junger Griechen nach dem südlichen und nördlichen Deutschland, erweckten endlich in ihm ein Bild von dem bedauernswürdigen Zustande der Bewohner in dem einst so schönen Hellas [...]» (Iken 1822, 96-97).

¹⁶ Βλ. Staatsarchiv Bremen, Bremer Testamentbücher, 2-Qq.4.c.3.b.4.u., Nr. 1080, S. 36-69. Ένα αντίγραφο βρίσκεται και στο αρχείο της πόλης Mansfeld.

¹⁷ Ο κατάλογος βρίσκεται στο αρχείο της πόλης Mansfeld, κάποια από τα βιβλία του Iken βρίσκονται στη βιβλιοθήκη της εκκλησίας του Mansfeld.

χειρόγραφο. Το ότι το διδακτορικό δεν προχώρησε σε έκδοση δεν εκπλήσσει, καθώς ο ίδιος ο Iken θεωρούσε πως είχε ελλείψεις και χρειαζόταν συμπλήρωση. Όλες οι επόμενες εκδόσεις του Iken, το *Hellenion* (Iken 1822α), η μετάφραση των Προλεγόμενων του Κοραή στον Αριστοτέλη (Iken 1823), η δίτομη *Leukothea* (Iken 1825) και η τρίτομη *Eunomia* (Iken 1827), μπορούν λοιπόν να θεωρηθούν προεκτάσεις και επεξεργασίες ενός και μόνο σχεδίου του: να αναδείξει τη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της νέας Ελλάδας, του οποίου πρώτος καρπός ήταν η διατριβή του.

Παρόλες τις ελλείψεις της, η διατριβή του Iken αποτελεί ορόσημο για τις Νεοελληνικές Σπουδές, καθώς πρόκειται για το πρώτο γερμανικό επιστημονικό κείμενο με θέμα τη λογοτεχνία και την ιστορία της Νεότερης Ελλάδας. Υπήρξαν βέβαια και νωρίτερα επιμέρους αναφορές στη λογοτεχνία και τον πολιτισμό της (κυρίως αρχαίας) Ελλάδας (ο ίδιος ο Iken αναφέρει τους Böttiger, Weigl, Robertson), δεν είχαν όμως το κύρος μιας διατριβής.¹⁸ Παλαιότερες ελληνόθεμες διατριβές εστίαζαν στο ζήτημα της θρησκείας, ενώ είχαν περάσει αιώνες από την κάπως διεξοδικότερη μελέτη του Martinus Crusius, την οποία ο Iken έχει ως πρότυπο, κατά κάποιον τρόπο, για τη *Λευκοθέα* του.

Με ποιά αφορμή όμως, ο Iken αποφάσισε τόσο πρόωρα να ασχοληθεί με τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία και ιστορία; Ο ίδιος αναφέρει πως τον παρακίνησαν οι σπουδές της κλασικής φιλολογίας και το ερώτημα σχετικά με τους απόγονους «του πιο φημισμένου έθνους της γης», όπως γράφει στην εισαγωγή της *Λευκοθέας*:

«Ας μην ξεχνάμε», σημειώνει, ότι οι Έλληνες είναι «οι απόγονοι του πιο φημισμένου έθνους της γης». «Το γεγονός αυτό, πως είναι απόγονοι του πιο φημισμένου έθνους της γης, έδωσε στον εκδότη την ιδέα να τους κάνει αντικείμενο της έρευνάς του· αυτός ο λόγος τον παρακίνησε πρόσφατα να το κάνει, αλλά και πολύ νωρίτερα, όταν κανείς δεν είχε στο νου του την επανάσταση. Ας μην το ξεχνάμε: είναι οι απόγονοι του πιο φημισμένου έθνους στον κόσμο»¹⁹.

Ένα ακόμη βασικό κίνητρο είναι θρησκευτικής προέλευσης: η μέριμνα και η ευσπλαχνία, ιδίως των διαμαρτυρούμενων για τους υπόδουλους ορθόδοξους θα παρακινήσει τους πιο ένθερμους φυλλαδιογράφους, τους Von Gagern και Krug, αλλά και τον Thiersch να προσελκύσουν την προσοχή του κοινού στο ελληνικό ζήτημα και θα ωθήσει τον Carl Iken και τον αδερφό του Georg να ιδρύσουν, με τη βοήθεια της τοπικής εκκλησίας, μια φιλελληνική εταιρεία (από τις ελάχιστες της βόρειας Γερμανίας) με σκοπό τη συγκέντρωση χρηματικής βοήθειας για τους Έλληνες.²⁰ Ανάμεσα στα βασικά μέλη της εταιρείας είναι οι ίδιοι πάστορες που θα παίξουν σημαντικό ρόλο στην υποδοχή ορφανών από την Ελλάδα σε προτεσταντικό ορφανοτροφείο στη Βασιλεία της Ελβετίας.²¹

¹⁸ «Treffliche Männer, wie Böttiger, Weigl, Robertson und andere, haben zu Gunsten der neugriechischen Literatur geschrieben und einzelne schätzbare Beiträge geliefert» (Iken 1822, 90).

¹⁹ «Diese Rücksicht, dass es die Abkömmlinge der berühmtesten Nation der Erde sind, gab dem Herausgeber den ersten Gedanken ein, sie zum Gegenstande der Betrachtungen zu machen; diese Rücksicht war unlängst die erste Veranlassung, die ihn dazu bewog, und schon weit früher, als an die Revolution noch gar nicht gedacht wurde. Man vergesse es nicht: die Nachkommen der berühmtesten Nation der Welt.» (Iken 1825, τ. 1, VIII (Εισαγωγή)).

²⁰ Πρβλ. Quack-Eustathiades (1984, κυρίως σ. 19-54 και 164-182).

²¹ Το κοινωφελές ίδρυμα συστήνεται το 1827. Στη στήλη «νέα κοινωφελή ιδρύματα» («Neue Stiftungen») αναφέρεται σε σχετικό ενημερωτικό δελτίο ως εξής: «Στη Βασιλεία ιδρύθηκε σύλλογος για την ηθική και θρησκευτική επίδραση στους Έλληνες (υπό διεύθυνση του καθηγητή de Wette). Εκδίδει Ελληνικά φυλλάδια, από τα οποία τυπώθηκε το πρώτο τεύχος. Έστειλε δύο ιεραποστολικά σώματα στην Ελλάδα, και ίδρυσε ένα παιδαγωγείο για 12-16 ελληνόπουλα.» («In Basel hat sich eine Verein zur sittlich-religiösen Einwirkung auf die

Η μέθοδος του Iken είναι κατ' ουσίαν εγκυκλοπαιδική. Δεν τον ενδιαφέρει τόσο η θεμελιώδης έρευνα όσο η αποδελτίωση και συλλογή δεδομένων, και η σύνδεσή τους σε μια ευρύτερη επισκόπηση. Η επιστημονική μέθοδος του Iken βρίσκεται στο σημείο καμπής ανάμεσα στη συλλογή πηγών και την εθνογραφική καταγραφή μαρτυριών. Η εργασία του Iken εμπίπτει στο πεδίο μιας θεώρησης γεγονότων, μια «culture of facts», όπως παρατηρεί η Barbara Shapiro για τον αγγλόφωνο χώρο, που σχετίζεται στενά, στην περίπτωση του, με τις σπουδές φυσικών επιστημών που είχε ακολουθήσει νωρίτερα: συλλέγει ό,τι πληροφορίες και στοιχεία μπορεί να βρεί, τις κατατάσσει και τις καταλογογραφεί. Αποτέλεσμα της προσπάθειάς του να παρουσιάσει παραστατικά τα δεδομένα του είναι ο πίνακας των περιηγητών στην Ελλάδα από την Άλωση ως τις μέρες του (Iken 1818α) και τρεις ακόμη πίνακες με θέμα την ιστορία της τέχνης (Iken 1824· βλ. και Iken 1820).

«Non cuivis licet adire Corinthum» – δεν μπορούν όλοι να επισκεφτούν την Κόρινθο, η φράση του Οράτιου παρατίθεται ως μότο στον πίνακα (Iken 1818α), εκφράζοντας ταυτόχρονα τον καημό του Iken, ο οποίος δεν μπόρεσε ή δεν τόλμησε ποτέ να επισκεφτεί την Ελλάδα. Ο πίνακας θέτει κάποια προβλήματα, από τη μια ως προς την εδαφική έκταση μιας Ελλάδας που τότε υπήρχε μόνο ως ιδέα, και από την άλλη, ως προς την εθνική κατηγοριοποίηση των ταξιδιωτών αλλά και τη χρονική οριοθέτηση που ακολουθεί.²² Τον πίνακα αυτό θα τον τυπώσει ξανά στο επίμετρο του επόμενου έργου του, του *Hellenion* (1822α). Το *Hellenion* αποτελεί την πρώτη προσπάθεια να μεταφέρει στο γερμανόφωνο κοινό τις πληροφορίες που είχε συλλέξει για τη νεότερη ελληνική λογοτεχνία και ιστορία σε μορφή περιοδικής έκδοσης. Στο πρώτο αυτό τεύχος εκδίδει σε γερμανική μετάφραση το *Mémoire sur l'état actuel de la civilisation dans la Grèce* του Κοραή, προτάσσοντας μια εκτενή εισαγωγή. Στην εισαγωγή αυτή γράφει:

«Ας στρέψουμε τη ματιά μας και πάλι στη λογοτεχνία των νεότερων Ελλήνων. Για μια ενδεχόμενη εποπτεία όλων των έργων δεν έχουν καν συγκεντρωθεί όσα ήδη υπάρχουν, παρότι η πρόσβαση σε αυτά δεν θα ήταν δύσκολη. Πολλοί βέβαια μεταφέρουν σκόρπιες σημειώσεις και επιμέρους ευπρόσδεκτες παρατηρήσεις, κανείς όμως δεν ενδιαφέρθηκε ως τώρα να [τις] συνοψίσει [...], να εξετάσει τις πληροφορίες των ταξιδιωτών για τη λογοτεχνία αυτή, να συγκεντρώσει κατάλογο των έργων και να τα ταξινομήσει επιστημονικά. Σε αναρίθμητα βιβλία κάθε είδους, σε ταξιδιωτικές περιγραφές, σε περιοδικά κτλ. απαντούν στοιχεία επιφανειακής γνώσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας, κι όποιος έβρισκε στο διάβα του ένα ανθάκι, το έκοβε, κανείς όμως δεν νοιάστηκε να τα ενώσει όλα σε μια ανθοδέσμη. [...] Δεν μας λείπουν οι πηγές, απλώς δεν έχουν συγκεντρωθεί και εξιχνιαστεί. Σκόρπιο υλικό υπάρχει αρκετό, αλλά τίποτε τακτοποιημένο.»²³

Griechen (unter Prof. de Wette's Leitung) gebildet. Er gibt Griechenblätter heraus, wovon das erste Heft erschienen ist. Er hat 2 Missionarien nach Griechenland geschickt, auch eine Erziehungsanstalt für 12-16 Griechenkinder gestiftet.» (Beck 1827, τόμ. 2, 160).

²² Κατατάσσει τους ταξιδιώτες σε έξι στήλες (1. «Γερμανοί», 2. «Άγγλοι», 3. «Γάλλοι», 4. «Ιταλοί», 5. «Νεοέλληνες ή Ρωμιοί», 6. «Ρώσοι και άλλες εθνικότητες») αναφέροντας στις περισσότερες περιπτώσεις το όνομα, την χρονολογία και τον προορισμό του ταξιδιού. Σημειώνω εδώ πως ετοιμάζω νέα σχολιασμένη έκδοση του πίνακα.

²³ «Wir wenden unsern Blick wieder zur Literatur der neueren Griechen. Um eine Uebersicht sämmtlicher Werke derselben zu erhalten, ist bis jetzt sogar noch nicht einmal eine bloße Zusammenstellung desjenigen veranstaltet, was wirklich vorhanden ist, wozu doch der Zugang eben nicht schwer war. Viele haben dazu freilich zerstreute Notizen und hier und da einzelne willkommene Bemerkungen mitgetheilt, aber niemand hat sich bis jetzt darum bekümmert, alle jene in vielen Werken zersprengten Notizen zusammenzufassen, die Nachrichten der Reisenden über diese Literatur zu sichten, an einem Verzeichniß der Schriften zu sammeln und sie wissenschaftlich zu ordnen. In unzähligen Büchern der verschiedensten Art, in Reisebeschreibungen,

Είναι ακριβώς η εποχή όπου η ταξινόμια του Λινναίου (*Systema Naturae*, 1735), η συστηματική κατάταξη των ειδών έχει περάσει από τη βιολογία και τη ζωολογία στη φιλολογία. Μετά τον Charles Batteaux (*Cours de belles lettres ou principes de la littérature*, 1747-50), επιχειρεί και ο Goethe να κατατάξει και να συστηματοποιήσει τα λογοτεχνικά είδη στο έργο του *Naturformen der Dichtung* (1819). Ο Iken, ο οποίος παρακολουθούσε στενά το έργο του Goethe, έχει κι εκείνος ιδιαίτερη αδυναμία στην ταξινόμηση, τους καταλόγους και τους πίνακες. Στο παράρτημα της δίτομης *Leukothea* για παράδειγμα, που αποτελεί, κατά κάποιο τρόπο, τη συνέχεια του *Hellenion*, παραθέτει τρεις καταλόγους, έναν κατάλογο συγγραφέων του 18^{ου} αιώνα (βασισμένος στον Leake, βλ. Iken 1825, τόμ. 2, 103-135), τον κατάλογο των εκδόσεων του Γλυκύ (του 1821, Iken 1825, τόμ. 2, 138-166) κι έναν κατάλογο βιβλίων τυπωμένων στη Λειψία (Iken 1825, τόμ. 2, 166-206). Επιπλέον παραθέτει σημειώσεις και σχετικά μεγάλα αποσπάσματα από τον *Λόγιο Ερμή*, τον Leake και άλλα περιηγητικά κείμενα, καθώς και ιδιωτικές επιστολές σε υποσέλιδες σημειώσεις και σημειώσεις στο τέλος του βιβλίου.

Συγχρόνως ο Iken επιζητά άμεση επαφή με λόγιους Έλληνες. Έτσι, η *Leukothea* βασίζεται στις επιστολές του Στέφανου Κανέλου, του Αθανάσιου Βογορίδη και του Νικολάου Πίκκολου. Στην *Eunomia*, που θα είναι και το τελευταίο μεγάλο σύγγραμμα του Iken για την νεοελληνική λογοτεχνία, όπου ανθολογούνται αποσπάσματα νεοελληνικής ποίησης και πρόζας, ο συγγραφέας στηρίζεται στα λεγόμενα ταξιδιωτών, περαστικών από τη Βρέμη, τον Κοσμά Αγγελή, καπετάνιο από τα Ψαρά (που από λάθος βρέθηκε στη Βρέμη), τον έμπορο Πέτρο Αναστάσιο Χοϊδά και τον Αλέξανδρο Νέγρη (βλ. Iken 1827). Η συνάντηση με τον Νέγρη – που είναι και ο γνωστότερος από τους τρεις – φέρνει σε επικοινωνία δύο πρωτοπόρους Νεοελληνιστές: για τον Νέγρη το σπίτι του Iken θα είναι ο τελευταίος σταθμός πριν φύγει για την Σουηδία και την Αμερική (Iken 1827, τόμ. 2, 105), όπου ως γνωστόν θα είναι ο πρώτος που θα διδάξει νέα ελληνικά στο Χάρβαρντ. Θα είναι επίσης εκείνος που θα εκδώσει την πρώτη νεοελληνική γραμματική στις ΗΠΑ (Νέγρης 1828).

Η σημασία του έργου του Iken έγκειται στο ότι για πρώτη φορά γράφεται μια ιστορία της νεοελληνικής παιδείας, και συγκροτείται μια ιστορία και ανθολογία της νεότερης ελληνικής γραμματείας, σε ιδιόρρυθμη βέβαια μορφή και σε συνέχειες. Με την παράθεση των (σχολιασμένων) επιστολών ο Iken χρησιμοποιεί μια αφηγηματική μέθοδο, η οποία - ειδικά μετά την επιτυχία του Βέρθερου) – εναρμονίζεται με τα γούστα της εποχής: ας μην ξεχνάμε ότι και οι ειδήσεις από τα ανατολικά μέρη τυπώνονται στις εφημερίδες και σε γερμανική μετάφραση, κάτι που έκανε και ο Iken νωρίτερα, όταν ήταν εκδότης της *Bremer Zeitung* (βλ. Michaelsen 2002). Η επιλογή αυτή δεν είναι βέβαια τυχαία: η επιστολή ως είδος είναι άμεση, αληθοφανής και η γνώμη του εκδότη μεταφέρεται στα σχόλια, ενώ συνδέεται με το έργο-σταθμός του Martinus Crusius που είχε εκδώσει τις επιστολές του Θεοδόσιου

Zeitschriften, u.s.w. sind Data zu einer oberflächlichen Kenntniß der neugriechischen Literatur enthalten, Mancher hat dazu, was er für Blümchen auf seinem Wege gefunden, gepflückt, aber niemand hat es sich bis jetzt angelegen seyn lassen, sie zu einer Blumenlese zu verknüpfen. Frühere Schriftsteller haben sich nur damit beschäftigt, die Grundlehren und den Ritus der griechischen Kirche umständlich zu beschreiben, wie Heineccius, Elsner, Renaudot, Aymon und andere, und diese mag wohl als ein Hinderniß der weiteren Arbeiten anzusehen seyn und zugleich die Ursache in sich enthalten, warum zu einer Literatur der Neugriechen eigentlich noch nichts vorgearbeitet ist. An Quellen fehlt es nicht, nur sind sie nicht zusammengeleitet und geklärt. Zerstreutes ist genug da, Geordnetes nichts.» (Iken 1822, 95-96).

Ζυγομαλά.²⁴ Ο Iken διαφέρει από τους Φιλέλληνες της εποχής του γιατί ασχολήθηκε με τη νέα Ελλάδα πριν από το 1821, και ειδικότερα με τον τομέα της λογοτεχνίας. Για την εκτενή επισκόπησή του δεν περιορίζεται επιλεκτικά σε κάποιο είδος, αλλά περιλαμβάνει τόσο τα δημοτικά, όσο και τα λαϊκά και λόγια άσματα, καθώς και τα επιστημονικά και θεολογικά συγγράμματα. Επίσης είναι ο πρώτος που θα εστιάσει στη σημασία όχι απλώς της δημόδους, αλλά συγκεκριμένα της κρητικής λογοτεχνίας και ειδικότερα του *Ερωτόκριτου*. Άλλωστε είναι και ο πρώτος μεταφραστής του στα γερμανικά.²⁵

Ο Iken αφήνει να μιλήσουν οι πηγές και τα αυθεντικά κείμενα, και δηλώνει ξεκάθαρα πού σχολιάζει ο ίδιος, ενώ στις μεταφράσεις του προσπαθεί να μείνει όσο το δυνατόν πιστός στο πρωτότυπο. Μεταφέρει κατά γράμμα ακόμα και τις ανορθογραφίες του καπετάνιου Κοσμά Αγγελή (βλ. πχ. Iken 1827, τόμ. 2, 81). Ο Iken δεν συνθέτει, αλλά παρατάσσει. Δεν επιλέγει ο ίδιος, αλλά αφήνει τον αναγνώστη να επιλέξει τις πληροφορίες που του χρειάζονται. Αυτό βέβαια καθιστά το έργο του δύσχρηστο, ενίοτε φλύαρο, και οι μεταφράσεις του είναι μεν πιστές, αλλά δύσκαμπτες.²⁶

Στη σύντομη αυτή σκιαγράφιση προσπάθησα να περιγράψω την επιστημονική μέθοδο του Iken, να παρουσιάσω το έργο του που αφορά τις νεοελληνικές σπουδές και να εστιάσω στη διατριβή του, την πρώτη διατριβή με θέμα τη νεοελληνική λογοτεχνία και την πολιτισμική ιστορία. Ακόμη, θέλησα να δείξω πως και σε ποιο βαθμό η νεοελληνική επιστήμη στο γερμανόφωνο χώρο συνδιαμορφώνεται από το τυχαίο: από τα βιβλία που έστειλαν στον Iken ως «περισσεύματα», κατά κάποιο τρόπο και από τις προσωπικές επαφές με Έλληνες που έτυχε να περάσουν από τη Βρέμη ή να τους γνωρίσει στη διάρκεια των σπουδών του.

Παράλληλα με τον επιστήμονα Iken, θέλησα να παρουσιάσω και τον άνθρωπο Iken και θα κλείσω με έναν χαρακτηρισμό του Schopenhauer για τον τέως συμφοιτητή και φίλο του, που δεν αναφέρεται τόσο στην ποσότητα, αλλά περισσότερο στην ποιότητα της πρωτότυπης (ποιητικής) παραγωγής του Iken: «Ήταν αυτό που ο Jean Paul ονομάζει παθητική διάνοια· είχε μεγάλη ευαισθησία για καθετί αισθητικό, ο ίδιος όμως δεν μπορούσε να παράγει τίποτα».²⁷

Βιβλιογραφία

- Batteaux, Charles: *Cours de belles lettres ou principes de la littérature*. Paris: DeSaint/Durand 1747-50.
- Beck, Christian Daniel (εκδ.): *Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Literatur für 1827*, Leipzig: Carl Cnobloch, τόμ. 2. 1827.
- Buchanan, Robertson: *Ueber die Erfindungen, durch Dampf und andere neue Mittel Schiffe in Bewegung zu setzen. Ein Auszug aus dem Englischen, übersetzt und mit einer Einleitung versehen von C. Iken*, Bremen: Heyse 1817.

²⁴ Βλ. για την αλληλογραφία Crusius-Zυγομαλά (Rhoby 2005).

²⁵ Για το ρόλο του Iken στην πρόσληψη του *Ερωτόκριτου* στον γερμανόφωνο χώρο βλ. τη διδακτορική διατριβή του Αλέξανδρου Κατσιγιάννη.

²⁶ Αυτή την κριτική του ασκεί και ο Goethe (1828: 342 και 413· για τη μετάφραση της βιβλιοκριτικής στα ελληνικά βλ. Διαμαντοπούλου/Κατσιγιάννης 2015).

²⁷ «Er war, was Jean Paul ein passives Genie nennt; er hatte große Empfänglichkeit für alles Aesthetische, konnte aber selbst nichts machen.» (Schopenhauer 1863, 187). Ο Jean Paul ορίζει την «παθητική διάνοια» ως εξής: «Την τρίτη κατηγορία επιτρέψτε μου να ονομάσω θυλικές, δεκτικές ή παθητικές διάνοιες, έν τινι τρόπω σε ποιητική πρόζα γραμμένα πνεύματα» [«Die dritte Klasse erlaube man mir weibliche, empfangende oder passive Genies zu nennen, gleichsam die in poetischer Prose geschriebenen Geister»] (Jean Paul 1959–1963, 51, §10).

- Bursian, Conrad: «Iken, Karl», στο: *Allgemeine Deutsche Biographie (ADB)*. τόμ. 14. 1881: 14.
- Denecke, Dietrich: *Göttingen – Geschichte einer Universitätsstadt*, τ. 2, Göttingen: Vanderhoeck & Ruprecht, 2002: 974 και 1026-1027.
- Διαμαντοπούλου, Λίλια - Κατσιγιάννης, Αλέξανδρος: «Λευκοθέα αναδυομένη: Για μια φιλολογική έκδοση της *Λευκοθέας* του Iken (1825)», *Συνέδριο Φιλελλήνια 2013. Το ενδιαφέρον για τους Έλληνες και την Ελλάδα από το 1821 ως σήμερα*, 2015 (πρακτικά υπό έκδοση).
- Δρούλια, Λουκία: *Philhellénisme. Ouvrages inspirés par la guerre de l'indépendance grecque 1821-1833*. Αθήνα: Κέντρο Νεοελληνικών Ερευνών 1974.
- Fauriel, Claude: *Chants populaires de la Grèce moderne*, 2. τόμ., Paris: Firmin Didot 1824-1825.
- Goedeke, Karl (εκδ.): *Grundriss zur Geschichte der deutschen Dichtung aus den Quellen. Ahtes Buch: Vom Weltfrieden bis zur französischen Revolution 1830: Dichtung der allgemeinen Bildung*. Dresden: Ehlermann 1905.
- Goethe, Johann Wolfgang von: «Naturformen der Dichtung», Noten und Abhandlungen zu besserem Verständnis des west-östlichen Divans (1819). Στο: *Johann Wolfgang von Goethe: Berliner Ausgabe. Poetische Werke* τόμ. 3, Berlin 1960: 232-234.
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Kunst und Alterthum* 6, 2, 1828: 342 και 413.
- Goethe, Johann Wolfgang von: *Zur Farbenlehre*, 2. τόμ. Tübingen: Cotta 1810.
- Grauher, J./Aarens, E.: *Die poetische Schusterinnung an der Leine*, Göttingen: Dr. Denecke, 1929.
- Haxthausen, Werner von: «Neugriechische Volkslieder» [1. Abendeinsamkeit], *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt*, Nr. 11, 5. Februar 1818, σ. 44.
- Haxthausen, Werner von: «Neugriechische Volkslieder» [2. und 3.], *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt* Nr. 12, 9. Februar 1818, σ. 48.
- Iken, C. J. L.: *Touti Nameh. Eine Sammlung persischer Märchen von Nechschebi*. Stuttgart: Cotta 1822.
- Iken, Carl: «Dr. John Tweddell's Reisen in Griechenland», *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt*, Nr. 7, 22. Januar 1818β, σ. 26- 28.
- Iken, Carl: «Elegie. Aus dem Romaischen», *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt*, Nr. 28, 6. April 1818β, σ. 110-111.
- Iken, Carl: «Romaisches Liebeslied», *Wünschelruthe – Ein Zeitblatt*, Nr. 29, 9. April 1818β, σ. 114-115.
- Iken, Carl: *Chronologische Übersicht der berühmten Maler, von der Wiederherstellung der Kunst bis zum Ende des 18. Jh., nach den Schulen und nach Jahrhundertetn eingetheilt. Aus dem Französischen übersetzt und mit Zusätzen vermehrt. 3 Tabellen*. Bremen: Schünemann 1824.
- Iken, Carl: *Die vier italienischen Hauptschulen der Malerei, nebst der Raphaelischen insbesondere*. Bremen: Heyse 1820.
- Iken, Carl: *Hellenion, über Kultur, Geschichte und Literatur der Neugriechen*. Leipzig: Brockhaus 1822.
- Iken, Carl: *Leukothea. Eine Sammlung von Briefen eines geborenen Griechen über Staatswesen, Literatur und Dichtkunst des neueren Griechenlands*, 2. τόμ. Leipzig: Hartmann 1825.
- Iken, Carl: *Persische Märchen aus dem persischen Papageienbuch*, Frankfurt a.M. : Siegel-Verl., 1947.
- Iken, Carl: *Reisende in Griechenland. Eine Tabelle*. Bremen: Schünemann 1818α.
- Iken, Carl: *Vom alten und vom neuen Hellas. Worte an die griechische Nation gesprochen von Adamant Korai. Zugleich Einleitungsschrift zur Politik des Aristoteles. Aus dem Alt- und Neugriechischen übersetzt*. Leipzig: Fleischer 1823.

- Iken, Karl: «Iken». Στο: Johann Samuel Ersch/Johann Gottfried Gruber (εκδ.): *Allgemeine Encyclopädie der Wissenschaften und Künste* (2, 16). 1839: 101–106.
- Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [με απόσπασμα από Θούριο του Ρήγα], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter*, Nr. 83, 24. Oktober 1818β, σ. 329-331.
- Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [με απόσπασμα από τον Ρωσοαγγλόγαλλο], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter*, Nr. 7, 23. Januar 1819, σ. 25-26.
- Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [με επιστολή του Θεόκλιτου Φαρμακίδη], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter*, Nr. 82, 21. Oktober 1818β, σ. 325-326.
- Iken, Ludwig: «Die Neugriechen» [συνέχεια με αλβανικό επιθαλάμιο], *Zeitschwingen oder des deutschen Volkes fliegende Blätter*, Nr. 16, 24. Februar 1819, σ. 61-62.
- Jean Paul: «Vorschule der Ästhetik». Στο: *Werke*. τόμ. 5, München 1959–1963.
- Κοραΐς, Αδαμάντιος: *Αλληλογραφία*, τ. 4, Αθήνα: Ερμής 1982.
- Κοραΐς, Αδαμάντιος: *Αριστοτέλους Πολιτικών τα σωζόμενα*, Paris: Eberhard 1821.
- Κοραΐς, Αδαμάντιος: *Memoire sur l'etat actuel de la civilisation dans la Grece*, Paris: Didot 1803.
- Linné, Carl von: *Systema Naturae*. Leiden: Wilhelm Groot 1735.
- Luden, Heinrich: *Geschichte der Teutschen*, 3 τ. Jena: Friedrich Luden 1842-1843.
- Luden, Heinrich: *Geschichte des Teutschen Volkes*, 12 τ. Gotha: Justus Perthes 1825-1837.
- Marks, Ralph: *Die Entwicklung nationaler Geschichtsschreibung*, Frankfurt am Main: Lang 1987.
- Maturin, Charles Robert: *Bertram oder die Burg St. Aldobrand. Tragödie in fünf Akten von R. Ch. Maturin. Eine Nachbildung Hrsg. von J. K. L. Iken*. Bremen: Kaiser, 1818.
- Maturin, Charles Robert: *Romantisches Drama von Maturin, eingeführt durch Walter Scott und Lord Byron. Freie metrische Übersetzung von Dr. Carl Iken. 2., verm. Ausg. nach der 7. Aufl. des Originals. Nebst einem Anhang, enthaltend eine kurze Geschichte der dramatischen Dichtkunst der Engländer und eine Anleitung zur leichteren Aufführung dieses Stückes. Zum Besten der Griechen*. Bremen: Geisler, 1830.
- Michaelsen, Luise: “Der griechische Befreiungskampf im Spiegel der zeitgenössischen Bremer Presse”, στο: Kloft, Hans (εκδ.): *Bremen – Griechenland. Stationen und Aspekte einer Partnerschaft*. Bremen: Temmen 2002, 29-43.
- Νέγρης, Αλέξανδρος: *A Grammar of the Modern Greek Language with an Appendix Containing Original Specimens of Prose and Verse*. — Συνοπτική τῆς Ἀπλοελληνικῆς Διαλέκτου Γραμματικῆ. Boston: Hilliard, Gray, Little, and Wilkins 1828.
- Νερουλός, Ιάκωβος Ρίζος: *Cours de la litterature grecque moderne*, Genève: J. Humbert 1827.
- Rhoby, Andreas: The "Friendship" between Martin Crusius and Theodosios Zygomalas: A Study of their Correspondence, *Medioevo Greco* 5 (2005) 249-267.
- Schopenhauer, Arthur: *Der Briefwechsel*. Bd 3; Hrsg. von Arthur Hübscher. München: Piper 1942.
- Schopenhauer, Arthur: *Von ihm. Ueber ihn: Ein Wort der Vertheidigung* (Julius Frauenstädt, Ernst Otto Timotheus Lindner), Berlin: A. W. Hayn 1863.
- Schrödter, H. v. (μτφ.): «Neugriechisches Volkslied», *Wünschelrute – Ein Zeitblatt* Nr. 34, 27. April 1818, σ. 136.
- Schulte-Kemminghausen, Karl/Soyter, Gustav (εκδ.): *Neugriechische Volkslieder*. Werner von Haxthausen, Münster: Aschendorff, 1935.
- Schulz, Günter: «Carl Jacob Ludwig Iken, ein bremischer Freund und Verehrer Goethes». Στο: Helmut Holtzhauer/Bernhard Zeller (εκδ.): *Studien zur Goethezeit. Festschrift für Lieselotte Blumenthal*, Weimar: 1968: 403-412.
- Schulz, Günter: *Carl Ludwig Ikens Briefe an Goethe (1817-1830)*, Sonderdruck aus dem *Jahrbuch der Wittheit zu Bremen* 15 (1971).